

beteg és orvost hívnak; az orvosnak megfoghatatlanul hosszú idő kell, míg végre elhiszi, hogy a gyermek elmebajos; és valamennyi ismét ki nem számítható időt pazarol, míg reá jön, hogy az elmeegógyász véleménye kikérendő lenne. Azért a sok kése-delem mián, mai viszonyaink között, a segítség a legtöbb esetben elkésve jön. Felszólalásom célja, hogy ezen segítsünk.

LECHNER KÁROLY.

SZÉCHENYI ÉS A TESTI NEVELÉS.

Az ember feladata Széchenyi szerint a tökéletesedés; a nevelés ezt mozdítja elő s e célhoz alkalmazkodnak a nevelés egyes eszközei. Minden e határozott végső cél felé tartozik segíteni az embert, min-dennek a szerint van jelentősége.

A tökéletesedés vágya az oka annak is, a mit Széchenyi napló-jában (III. 4., 97.) megjegyez, hogy miután a tanuló éveken túl van az ember, bizonyos rendet igyekszik élete folyásában teremteni. A dol-goknak ez a rendje s az ebből eredő összhang és nyugalom feltétle-nül szükséges arra, hogy az élet minden helyzetében szerencsésnek, megelégedettnek érezzük magunkat. A megelégedést nem egy esemény vagy körülmény idézi elő, a mint az ember elgázolására is csak rit-kán látja elégnnek a sorsnak egyetlen csapását; a megelégedés vagy a meg nem elégedés sok benyomás és érzés egybefüggéséből keletke-zik. (Hitel 97.) Az emberi életben sok visszásságnak orvosszere az egybehangzó testi és szellemi fejlődés (Hitel 55); a lakosok testi és lelki szebbítése egyképen kötelessége az állam fejének (Önismeret 200), s a kettőnek ez örökös összekapcsolásából ered aztán az, hogy mikor a tökéletesedés lehető legfelsőbb fokául az ember teljes megelégedését, a lelki függetlenséget magyarázza, ennek egyik alkatrészéül az egész-séget veszi. Ez állati részeinknek magok között s a lélekkel való töké-letes egybehangzása. (Világ 58.) Az összetétel első tagja e szerint a szoros értelemben vett egészség: a test rendben létele. Ez általános-szükséglet kielégítése, ez állapot megteremtése céljából kívánja a testi erők fejlesztését s általában a test ápolását.

Már az egészség meghatározása is kijelöli azt a szempontot, melyből Széchenyi e testi nevelést fontosnak tartja. Nem tagadhatja-ugyanis véleménye szerint senki, hogy az embernek a test és lélek egyaránt alkotó része; elhanyagolni azért egyiket sem szabad, sőt mindkettőnek lehető legteljesebb kifejlése, kifejtése a feladatunk. Té-vedés, ha a kettő közül akármelyiket, de csak az egyiket neveljük: a

test kifejlesztéséért nem szabad elhanyagolni a lelket, de az is hiba, ha mindig csak könyvekben, írásokban él az ember. Úgy látja, kevés emberben van egyensúlyban a test és lélek műveltsége, pedig az a kötelesség, hogy kiki kifejtve szellemi tehetségeit, testét is zománcozza fel arra a keménységre, melyre csak képes. (Hirlapi cikkek II. 340.) E kettős egészség az emberi tökély mintaképe (Önismeret 154), a testi és lelki tekintetben tökéletesen kiképzett embernél a világon semmi sem különb. (Hunnia 24.) A boldogság is a testi és lelki szükségek kielégítésében áll. (Lovakról 241.)

Arra kell azért törekednünk, hogy egyensúly legyen a test és lélek nevelésében, egyik se maradjon el. Az ember egész életében tart mindkettő fontossága, de az emberiségre nézve nagyobb értékű a szellem, a lélek: a test létezésének ez ad jelentőséget. A nevelés folyamában a testi nevelés az első, az a kezdet, mert a szellemi fejlődés befolyásolása csak később kezdődik. A test nevelésével vetjük meg az alapot az egész jövőendő fejlődéshez, a mint hogy a test állapotától sok tekintetben függ a lélek mivolta.

Szükséges fokozatosan, túlerőltetés nélkül fejleszteni a test erejét, megtartani az egészséget, de nem mintha a testi erő és az egészség volna a cél, hanem mert ez a legelső eszköz emberi hivatásunk minden irányban való teljesítésére. Az egészségnek önmagáért való becslését és megőrzését csak legutolsó helyen kívánja. (Napló III. 4., 46.) A lélek miatt kell erősíteni a testet, de nem tuiságosan, mert a testi erő igen nagy foka a szellemi erő kifejlődésének útjába áll.

A testi nevelés Széchenyi kívánsága szerint a test megbecsülésére, az egészség oltalmazására, a testi bajok elkerülésére tartozik vezetni az ifjút. E célból igyekszik megismertetni saját testével, bebizonyítja a test erősítésének szükségét s megérteti vele a módokat, melyek életfeladata zavartalan teljesítésére szolgálnak. Eszköze az egészségtan tanítása és mindennemű erélyes gyakorlása a testnek.

Mint a nevelés általában, a testi nevelés is eszköz e szerint az emberi hivatás teljesítéséhez. Csak az szolgálhat embertársainak, hazájának, az tetszhetik a világ teremtményének, a ki elérte testi és szellemi tekintetben a lehető tökéletesség legmagasabb fokát. A gyermekekbe tehát azt kell oltanunk, hogy legyenek jók és egészségesek, a milyenek csak Isten az embereket teremteni jónak látta. (Napló III. 4., 101.)

Széchenyi Istvánnak ezek az itt összefoglalt nézetei a testi nevelés ma már természetesnek látott fontosságát úgy emelik ki, mint azok a munkák, melyek a nevelés kérdésével hivatásszerűen foglalkoznak. Sőt mint azok közül a legjobbak. Az írók felfogása szerint ugyanis azok, kik inkább tanítók, semmint a nevelés egész körének az értői, nem tartják szükségesnek az egészség alapvető voltának a kiemelését,

holott ennek a nevelésben nagy tért ad az a veszedelem, mely az egészség kevésre becsüléséből, a testi erők elhanyagolásából egyes emberre és az összességre hármozható. Az egészségtannak az iskolára való vonatkozása ebből következik, az iskolai intézkedések az egészség érdekében ezt az egyetemes érdeket szolgálják. Széchenyi szétszórta megjegyzései és az *Önismertet*-ben foglalt részletesebb fejtegetései egyes pontokban lehetnek tévesek, illetőleg különösek, azok czáfolása és helyreigazítása azonban oktalan munka lenne, mert a testi nevelés mikéntjére utasításokat, tervezetet nem adván, nézetei csak általános, elvi tárgyalásra alkalmasak. E tekintetben hozzájuk tenni sokat lehet ugyan, de elvenni belőlük nincs mit; némely részében meglepő is van közöttük s az egészséggel mély belátásának adta bizonyosságát.

A testi nevelésre vonatkozó kívánsága nem volt új. Jóval előtte felismerték annak a fontosságát más írók is, a régi görögök pedig utólag sem ért példát is adtak erre. Szemünkben azért van mégis jelentősége, mert ha a róla elmondottakat, rendszeresen egybefoglalható eszméit, a nemzet emelését, nevelését czélozóknak tekintjük, a testi nevelésnek úgy nemzeti fontossága derül ki s valóban az alapokig lenyúlóknak mutatja e körülmény Széchenyi rendszerét. Egyes megjegyzései különben jórészt újak is voltak.

A régi világban elsőrendű szerepe volt a test gyakorlásának a nevelésben. Spártában csak akkor vesztette el nevelési, egészségügyi jelentőségét, mikor a test gyakorlása meg az ünnepi játékok athletikai erőgyakorlássá és mutatványnyá váltak; a római nevelés is csak a művelődés terjedésével vált szelidebbé, míg végre elpuhult. A középkorban már csak a hadi ügyesség fejlesztésére szorult a testgyakorlás s hosszú szünet múlva Olaszországban ébredt fel az érzék az iskolai testgyakorlás és játszás iránt, s elterjedt azután Németországban is; de csakhamar megakadályozta a fejlődést az a felfogás, mely a tornázást, úszást, korcsolyázást stb., az ifjúság tulságos életkedvéből származtatta s az iskolából is száműzte.* Nagyszüleiktől még a ma élők is hallhattak csodának tetsző eseteket, hogy milyen feltűnő volt azok idejében a testgyakorlás egyik-másik módja s milyen előítélettel találkozott, a ki hozzá mert kezdeni. Széchenyi fellépésekor ez az idő még ugyancsak nem múlt el. Munkáiból számos helyet idézhetnénk, melyekből az előítéletek hihetetlen mértékű uralkodása derül ki. Azt írja például (Hitel 54), hogy sok ember tekintélyesebbnek képzelte magát, mert nem jó gyalogló, lovon nem jár, úszni, viaskodni nem

* *Burgerstein und Netolitzky, Handbuch der Schullhygiene. II. kiadás 760.*

tud s azt vélte, hogy a testgyakorlás csak ifjúsághoz s alacsonyabb sorsuakhoz illik. Emlékezetünkbe idézi az akkor még alig letűnt kor papját, professorát, kinek a tógája meggátolta a szellem mellett a test ápolását is. Széchenyi idejében már mindenképen frissült a levegő; *Szilasy János* a nevelés tudományáról írott művében «a nevelés közönséges tudományát» «a testi erők kifejtéséről» okoskodva kezdi¹ s a mit ő tudományosan igyekezett bizonyítani, azt Széchenyi nyomatékos szava nagyon elősegítette. Addig is erősítették ugyan a testet, de az nem volt tudatos, tervszerű eljárás.

Sokkal előbb másutt sem voltak. A testgyakorlást és az ifjúsági játékokat *Guts Muts* teremtetten meg újra (1878)² s igazi élete ennek csak 1811-ben indult meg *Fr. Ludwig Jahn*-nal Németországban. Széchenyi nem sokkal azután, 1819-ben írja naplójába az ide illő sorokat s mindenütt következetesen hangsúlyozza a test fontosságát a szellem mellett. Következetes abban is, hogy gondolatainak és tetteinek folytonos összefüggésében a testi erőt a szellemi erő támaszának tartja abban az esetben, ha e kettő helyes arányban van kifejlődve.

A testi nevelést hangoztató kívánság tehát sem általában, sem hazánkban nem volt újság, de új volt, ma is szokatlan a hely, a honnan ez újból felhangzott akkor, mikor a kívánságot megvalósító mozgalom Európa haladottabb országaiban is alig hogy megindult. Még ma sem múlta idejét Széchenyi véleményére hivatkozunk. Akárhányszor hallatszanak hangok, melyek a testi nevelés fontosságának kiemelését az uralkodó áramlattal szemben szükségesnek tartják, a szellemi képzés egyoldalúsága jóformán csak papiroson szűnt meg. Terjed, de még sem terjedt el a test okos ápolásának szükségérzete, a testgyakorlás nem általános foglalkozása mindnyájunknak, csupán az iskolai ifjúság óráit szaporító nyűg sokak előtt. Még mindig joggal lehet az elmúlt időknek felrónunk, hogy a szellemet kizárólagosan művelték, a testet rendszeresen elhanyagolták s nem csupán az orvosok fedezik fel ennek káros következéseit. Szükséges még ma is erősítetnünk annak tudatát, hogy «a testi épségre, a lehető legjobb kifejlődésre éppen úgy nevelni kell az ifjúságot, mint a lelki tökéletesedésre, hogy az előbbinek ép úgy megvannak a maga szigorú feltételei, el nem hanyagolható szükségletei, mint az utóbbinak.»³ Fajunk magatartását, nemesítését ókszerűen csupán a szellem ápolásától nem várhatjuk s Széchenyi e cél felé igyekezve helyesen vetette alapul a test gondozását, mert

¹ *Szilasy János*, A' nevelés' tudománya. I—II. Budán, 1827.

² *Burgerstein und Netolitzky* i. m. 760.

³ Dr. Imre József, Az ifjúság testi nevelése az iskolában. — *Bp. Szemle*, 68. köt. 165. l.

felismerte, hogy ez nemzeti érdek s ezzel a testi nevelést beillesztette a nemzetnevelés rendszerébe.

E megítélésben nem haladja meg a szakemberek mai felfogása sem. A nemzeti feladaton kívül a nevelés egész folyamában is Széchenyi nézetével megegyező helyet jelölnek ki a testi nevelésnek orvosok és hivatásos pædagogusok egyaránt. Szerinte az ad jelentőséget a testnek, hogy «abban horgonyoz a kedély», a lélek; a test egészségétől függ a szellemé. *Netolitzky*¹ az egyes ember egységes, egyenletes testi és szellemi fejlődését a kor szükségletének mondja, a testi fejlődést és erősödést a szellemi fejlődés egyik alapjának. *Felméri* szerint² a testi nevelés főfeladata, hogy az érzékeket és izmokat az agy és az idegrendszer kész szolgálívá tegye, mert nélkülök hiányos lenne az elme-nevelése. Megegyezik mindez *Rousseau* felfogásával.³ «Az okoskodási képesség csak azon erőttöbblettel fejlődik ki, mely az önfentartásra szükséges erőből fenmarad. Ha tehát növendékek értelmességét akarjátok növelni, előbb a testi erőt növeljétek. Folytonos testgyakorlatokat tétessetek vele; markossá és egészségessé kell őt tennetek, hogy értelmes és okos lehessen.»

Mivel így Széchenyi a test ápolását nem czéltnak, hanem a szellemi művelődés alapjának és segítségének tartja, természetesen nem esik abba a túlságba, hogy a testi erő kifejlesztését egyoldaluan hangoztassa. Nem is a test erejét hangsúlyozza, hanem az egészséget, a test minden részének nyugodtságot biztosító állapotát. Érdekes, hogy az angolokért csaknem rajongó Széchenyi véleménye egész mivoltában megegyezik egy francziáéval; sokszor ismételt, de szokása szerint egészen ki nem fejtett nézetének az akarat nevelése szempontjából tudományos fejtegetését találjuk *Payot* könyvében⁴ s eredményül azt, hogy az egészségnek a boldogságra rendkívül nagy hatása van; az egészség jutalom a test ápolásáért és feltétele az életben minden másnak, a sikernek, boldogságnak is.

Széchenyi gondolkozásának Payot rendszeres fejtegetéseivel való rokonsága a testi és szellemi nevelés viszonyának a megítélésében is látható,⁵ de meglepő különösen a testi erő egyoldalú fejlesztésének el-

¹ I. m. 755.

² *Felméri*, Neveléstudomány, 131.

³ *Rousseau* Emil. Ford. Füredi I—II. kiadás 121.

⁴ Német fordításban: *Die Erziehung des Willens*. 199, 192. — Még az egyes mozzanatok (életmód, táplálkozás stb.) is egybevágnak Sz. szavaival. A testgyakorlásnak az akaratra való hatását fejtegeti *Imre* József is i. h.

⁵ *Payot* i. m. 292. «A test gyakorlása közvetlenül, magában elemi iskolája az akaratnak».

ítélésében. Tapasztalhatjuk elégszer, hogy kiváló testi erejű emberek szellemi tekintetben korántsem állanak annyira elől, s ilyen tapasztalás mondatta Széchenyivel is, hogy az erő túlságos kifejesztése szellemi munkákra nem hat jótékonyan s a közönségesnél mélyebben eszmélők a test szerfeletti erősítését azért tartják veszélyesnek, mert hátráltatja a lélek kifejlődését. *Payot* ezt a tételt akkor állítja fel, mikor a francia nevelésnek angol mintára alakítását tárgyalja.

Nem szereti, hogy az egészséget összetévesztik az izomerővel, melylyel pedig a test ellenálló képessége semmi összefüggésben sincs, mert a vásári athleták lehetnek gyenge egészségűek s némely szobában ülő, közepes izmú ember lehet vaseszségű. Az athletai erőt inkább kerülnünk kell, semmint keresnünk. Ez csak igen erős gyakorlással fejlődik, az ilyen gyakorlatok pedig határozottan gyengítenek. Lehetetlen egymás mellett testi és szellemi erőfeszítéseket folytatni. Az angolok athletaságát bámulva nem kell elfelejteni, hogy az így nevelő néhány nagy angol iskola ifjúsága más nemzetek sportembereivel hasonlítandó össze. Wilkie Collins és Matthew Arnold tekintélyére hivatkozik *Payot*, mikor az angoloknál divatos testi nevelést elítéli. Mivel — úgymond — a test és az agyvelő nincs egymástól elzárva, mindaz elveszett a szellemi munkára nézve, a mit erőltetett mozgással feleslegesen kiadunk; az emberi nagy győzelmeket nem az izmok döntik el, hanem a felfedezések, termékeny gondolatok, nagy érzések, s ötszáz földmunkás izmait s az összes sportemberektől a felesleges részt oda lehetne adni egy Pasteur, Ampère vagy Malebranche hatalmas eszéért. Túlsággal túlságot vetve egybe, többre becsüli a középkor Aquinói Tamást, Montaignet, Rabelaist nevelő iskoláit annál, a melyikből hatalmas evezők kerülnek ki. A testi nyers erőt az értelem hova-tovább helyettesíti gépekkel.*

E megjegyzések érdekesen egészítik ki Széchenyi véleményét. Azt hisszük azonban, hogy *Payot*nak talán az angolok ellen elfogult vélekedésében Széchenyi nem osztoznék egészen: ebben is a helyes középúton jár, nem fejleszti a testet az értelem rovására, de annyira mégis elismeri a jogosultságát, a mennyire a szellemi épség ezen alapul. Mindketten arra az eredményre vezetik az olvasót és velők gondolkozót, hogy az embernek földi rendeltetése szerint azt a részét kell különösen gondoznia, a melyik a többi teremtményektől megkülönbözteti, minden egyéb csak ennek az eszköze s mint eszköz érdemel feltétlen gondozást. Széchenyi felfogását mindig jobban megerősíti és igazolja az a hova-tovább elterjedő s határozottabbá váló érzés, hogy az iskolai testgyakorlásnak nem szabad athletai mutatóványokból, egy-

* *Payot* i. m. 202—207.

oldalú erőgyakorlatokból állania, hanem a test és szellem arányos, egységes fejlesztése közben a gyakorlatoknak a test edzését kell szolgálniok.

Kiemeli Széchenyi a testi nevelés, a test ápolása közben érvényesülő erkölcsi mozzanatokat. Az «ép testben ép lélek» mellett szép testben szép lelket keres, a testi szépség becslését nemes felfogással: a lelki szépség, fenkölttség szeretetéből következteti. Az erkölcsi és jellembeli előnyöket senki sem vitatja el a test művelésétől¹ s a mit Széchenyi az egyoldalú szellemi nevelés okozta félszegségről, a testelhanyagolásáról mond, ott találjuk a testi nevelésről szóló legújabb munkákban is. «A test gyakorlásának nemcsak egészségügyi, hanem erkölcsi jelentősége is van. Egyoldalú szellemi nevelés rendesen elhanyagolja az ember külsejét; a gyermek mozdulata félszeg és ügyetlen lesz és az is marad, gyakran egész életében s a társas érintkezésben zavaró és nyomasztó elfogultságot okoz az illetőnek. Az embernek már ifjú korában tagjai szabad használására kell szoknia. A testgyakorlás nemcsak egészséges, hanem kellemes szórakozás is szellemi megterhelés után s eleveenséget, határozottságot, lélekjelenlétet és személyes bátorságot fejleszt ki.»²

A test gyakorlásán kívül lényegesen hozzájárul az egészség fenntartásához amaz ismeretek megszerzése, melyek az egészség megőrzéséhez, a betegségek lehető elkerüléséhez szükségesek. Ezek megszerzésére azok tartoznak alkalmat adni, kiknek a nevelés a feladata: egyes nevelők, illetőleg az egész nép nevelői, az iskolák. Ily okoskodással kíván Széchenyi az iskolai tantárgyak között az egészségtannak is helyet. Ez nála ismét csak eszköz: az önismerést akarja ezzel is előmozdítani, mert abból indul ki szerinte mindenben a javulás, annál inkább testi dolgokban. *Orvosi tan*-nak nevezi, de nyilvánvalóan nem a gyógyítás tudományát akarja ezzel jelezni, legfeljebb abban az értelemben, hogy a ki rendszeresen megfigyeli ez alapon magát, az néhány év múlva tudja majd, hogy mit kell és mit nem kell tennie egészsége megóvására, bajok elkerülésére. *Payot* ezt úgy fejezi ki,³ hogy az egészséget úgy nyerjük meg, ha Huxley példája szerint a természettel való folytonos sakkjátékunk közben a játék minden szabályát pontosan ismerjük s e szabályokat — életmódunknak a tudósoktól felfedezett törvényeit — alkalmazzuk is.

Ha egyszer Széchenyi olyan fontosnak tartja az egészséget, önként következik az a kívánság, hogy ennek lehető legtökéletesebb

¹ Imre József i. m. 186.

² *Burgerstein und Netolitzky*, i. m. 759.

³ I. m. 191.

mértékét igyekezzünk elérni. Abból meg, hogy az egyest soha sem tekintí magában állónak, hanem mindig az egészszel való összefüggésében fogja fel s hogy az egyéni kötelességeket soha sem választja el embertársaink iránt való kötelességeinktől, szükségképen folyik az egészségtan tanítására vonatkozó kívánsága. Mivel pedig az alapvetés szerinte az épület magasabb részeinél előbb való s az alapot tartja minden egyes háznál egyképen szükségesnek, nem az emeletet vagy a czifraságot, ez okolja meg, hogy miért akarja az egészségtant az ifjúság tavaszkorában oltani az emberekbe. Az volt a meggyőződése, hogy a betegségek legnagyobb része az okos életmód, az óvó rendszabályok nem ismeréséből ered. Nem hitegeti magát az egészségtannak a betegséget megszüntető hatásával; tiltakozik az ellen, mintha az orvosokat akarná feleslegessé tenni, inkább csak könnyíteni, eredményesebbé tenni akarja a munkájokat. Érzi, hogy egyesek egészséges volta a nemzetét emeli s hogy az egészség megóvása sok akadállynak, egyéni és nemzeti boldogtalanságnak veszi elejét. E szerint a testi egészség olyanforma alapja nála a szellemi épségnek, mint az anyagi erő a szellemi haladásnak: a szellem az első, az mutatja meg a czélt is, de van egy eszközi jelentőségű anyagi alap is, a mi nélkül nincsen szellemi haladás és megbénul az egész lény. «A nemzetnek testileg erős, egészséges egyénekből kell állania, ez a nemzeti jólét végső alapja»,* de nem ez a czél, ez csak téglá az épületben.

Az egészségtan iskolai tanításával is az az eset, a mi a testi-nevelés szükségének megállapításával: nem Széchenyi mondja ki először, mégis új volt a kívánsága akkor s jó részt még ma is az, sőt szavaiból azt következtetve, hogy az egészségtan tanítását a népiskolában kívánja, a hol abban a nemzet minden tagja részesülhet: e kívánság még ma sem teljesült.

Mai viszonyaink között hazánkban a társadalmi bajok egy része a sokat javult, de még mindig nem jó közegészségügyi viszonyainkból ered. Az érzék nem fejlődött még ki az egészség iránt, ezért nincs sikere az orvosok munkájának, a melynek nemcsak az egyes betegségek meggyógyítása, hanem az egészség ápolására való szoktatás volna a feladata. Ha a nevelés-tudomány nem szűkkeblűen csak a tanítás ügyével s az úgynevezett erkölcsi neveléssel foglalkozik, hanem felöleli az egész tért, melyről egyes és nemzet a fejlődése közben hatásokat vesz át, akkor általános szempontból, mindenkire s nem csupán a tanítással is nevelhetőkre gondolva az egészségügyi ismeretek terjesztését, az *egészségre való nevelést* igen fontosnak kell tartania. Az egészség hiánya nemcsak a munkában gátol, hanem ráadásul még el

* Otto Janke, Über den Unterricht in der Gesundheitslehre, 15.

is keserít, s egy-egy nagy járvány idején kiderül, hogy a lakosság kevésbé művelt, a dolog mélyére természetesen nem tekintő nagyobb része mire képes e miatt. A társadalmi kérdés kenyér-kérdés; minden segít rajta, a mi a kenyérkeresést elősegíti, tehát mindaz is, a mi ennek az akadályait elhárítja. Így az egészség kérdése a nemzetnevelésben nevezetes; az iskolában, mint a nevelést hivatásból és rendszeresen folytató szervben, tekintélyes helyre számíthat. Egyeseket véve például könnyen belátható az az ereje, hogy a «nagy néprétegekben bizonyos nyugodtságot és meglegeledést tud előidézni.»¹

Mindez jogosulttá teszi az egészségtan tanítását, mert ha bármit akarunk is a néphe bele nevelni, hogy az életének el nem felejtendő irányítója legyen, csupán egy helyen, az iskolában lehet azt kezdenünk.

Széchenyi az egészségtant azért kívánta taníttatni, mert tapasztalása meggyőzte ennek szükségéről. Nincs okunk feltenni, hogy kívánságának egyéb oka lett volna, olvasmányaiából aligha szerzett erre indítást, mert az egészségtan fontosságát sokan kimondják ugyan előtte, de ennek határozott javaslat alakjában nem ismerjük nyomát. *Comenius*² az élet rövidségén panaszkodóknak két ellenszert ajánl: lehetősen gondoskodni kell, hogy 1. a testet a betegségtől és haláltól megóvják s 2. az ész tudjon mindent bölcsen intézni. Ebben még nincsen semmi határozott kívánság az egészségtan tanítására; találunk azonban ilyet *Dinter*-nek Janke idézte³ nyilatkozatában: «Az egészség és minden, a minek erre hatása van, a mi ezért tanítás és szoktatás útján történhetik, az iskolába való».

Szilasi 1827-ben megjelent művében bőven szól⁴ a növendékek testére vonatkozó oktatásról. «Tisztének nagy részét teljesítette a nevelő, ha semmit el nem mulasztott, mi a nevelő testi erejének épen tartására, tökéletesítésére és ha megromlottak, helyrehozására szolgál. Azonban ezeken felül még egy elkerülhetetlen kötelessége vagyon hátra, hogy tudniillik növendékét arra megtanítsa, mint kelljen tulajdon testi erejére vigyáznia s azokat tökéletesítenie». «Azon oktatás, melyet a nevelő e tárgyban nevelőnek adhat, három fődolgot tárgyal: mindenek előtt meg kell a nevelővel esmertetni az emberi test természetét és a testi erők állapotjának különbözőféle változását, azután meg kell őket tanítani, hogy kelljen testi erejére vigyáznia; végre elő kell neki adni a módot, mely által magát a veszedelmek ellen oltalmazhatja». E kívánságok mind megfelelnek Széchenyi jegy-

¹ Janke i. m. 17.

² *Did. Magna* XV. fejf. 7. §.

³ I. m. 35.

⁴ I. m. I. 89 s köv. l.

zeteinek. Legrégibb példa az egészségtan tanítására, hogy az 1795-ben megnyílt hildburghauseni tanítóképző felvette az egészségtant a tantervébe.¹ Ez azonban csak egy példa s épen nem akadályozza meg, hogy Széchenyi javaslatának elfogadhatóságáról, megvalósításáról gondolkozzunk. Tőle ugyan egészen függetlenül, de történt e végből már nem kevés, a mi kezdetnek jó, de a további meggondolást és módosítást ugyancsak kívánja. A bécsi nemzetközi egészségügyi kongresszuson (1887) egy magyar tanár, *Fodor József*, szólalt fel az egészségtan érdekében:² «Tanulunk az iskolában sok szépet, valami keveset olyat is, a mi az életben hasznos, de a mi szükséges, az egészség megtartását, megóvását, fejlesztését nem tanuljuk sehol!» Pedig *Trefort* rendeletei sokat szóltak erről, a mi ugyan csak a rendeletek nem nagy sikerét mutatja.

Az egészségtant Széchenyi az iskola legalsó fokára szeretné helyezni, hogy ott minden ember, vagy legalább a lehető legnagyobb rész okulhasson belőle. Azon kívül, hogy így részesül a tanításban legtöbb ember, ez pædagogiai okból is helyes, ha akárcsak magát a tantárgyat tekintjük is, annál inkább, ha ennek az emberi életben való fontosságára gondolunk. Az elemi iskolában minden gyermeknek legélénkebb az érdeklődése s legnagyobb is az érzéke olyan dolgok iránt, melyek a mindennapi életre tartoznak. Könnyebben felfogják az egészség megőrzését illető tanítást, mert gyakran van a használására alkalmok olyan apró-cseprő dolgokban, a melyek leginkább megmaradnak emlékezetükben. Széchenyi igen eredeti módon, nagyon is kézzelfoghatóan mutatja ki az első benyomások hatását. Az elemi iskola jóformán ide tartozik egészen. Még a kik tovább tanulnak, azok is megőrzik testi szokásokban, ismereteikben szinte mindazt, a mit az elemi iskolában elsajátítottak; még az egymásra halmozódó, ismétlődő, bővülő, felújuló tapasztalatok közben is megmarad bennök iskolázások első éveinek az emléke. Ennek lélektani alapja is van; önmagán kiki tapasztalhatja. Annál természetesebben megmarad az elemi iskolában szokássá vált, elsajátított dolgokból a legnagyobb rész azokban, a kikben mindezt más iskola, magasabb fokú tanulás nem mossa el vagy nem teszi tudatos, önbirálattal kapcsolatos ténykedéssé. A népiskola tárgyaiból csak az vész el a későbbi életben feltétlenül, a minek alkalmazására vagy észlelésére a nép fiának nincsen módja: mindennapi

¹ *Burgerstein und Netolitzky*, i. m. 741. — «Az emberi testről szóló tanítás el van terjedve a különböző államokban, de az emberi test alkotására vonatkozó megjegyzések s a modern egészségtan között jó nagy különbség van». U. o. 742.

² Idézi *Janke* i. m. 36.

munkája foglalja el, a közben nem gondol azon túl levőre, de annál inkább olyasmire, a minek szükségét érzi és élete folyásában használatja. Ezért az elemi iskolának abban az osztályában, a melyben minden tanulónak meg kell fordulnia, a negyedikben van helye az egészségtannak: az eddig apródonként összeszedett tapasztalatok összefoglalásának, ismeretté fejlesztésének. Igen könnyen megérti, mert tapasztalja a gyermek, hogy ha ezt vagy azt a tanácsot megfogadja, bizonyos kellemetlenségek elmaradnak s így abban a korban a helyes életmód könnyen szokássá válhatik.

Sokkal nehezebb, ha középiskolában tanulja az ifjú az egészségtant. A nőknek még fontosabb ezt tudniok, mint a férfiaknak, azok nagy része pedig nem jut magasabb intézetbe, csak elemi iskolába jár s így nem lehet általánossá a minden anyának szükséges tudnivalók elterjedése. Ez az egyik, a mi az egészségtan középiskolai tanítása ellen szól. A másik pedig csatlakozik az imént mondottakhoz: a középiskola felső osztályaiban már meglehetősen megállapodott szokásai vannak életmód tekintetében az ifjaknak, sokkal kevésbé fogékonyak a terhekre eső jó tanácsok iránt, hajlandók könnyen venni minden komoly szót, leginkább az egészségre vonatkozókat. Rendesen idegen, új ember, orvos beszél nekik az egészségről, részint már más szempontból az állattanban tanult, részint ezerszer hallott, soha meg nem hallgatott dolgokat igen kevés órán s nem kápnak az egészségtanból esetleg végzetes osztályzatot. Napjainkban, midőn tanárok, tanulók kénytelenek az osztályozás érdekében kérdezni, illetőleg tanulni, mikor minden a külszinnek kedvez, — ott a legfelsőbb osztályban, ahol az elmélyedés helyett a tárgyak sokfélesége és nagy terjedelme a felületességet segíti csak, az elmélyedést pedig jóformán lehetetlenné teszi — felserdült ifjaktól, a kik vagy nagy szigorúság után kezdik a természetes nagyzásoktól kivánt, de értelmökkel csak ritkán érdemelt szabadabb életet, vagy pedig fegyelmetlenségben növe fel, zabolátlan-ságban tetszelegnek: ilyen körülmények között nem lehet remélnünk hasznót az egészségtantól még annyit sem, a mennyit a reá fordított idő és munka megérdemelne s azt is alig gondolhatjuk, hogy 17—18 éves ifjak szokásain akkor kezdett útmutatások változtatnának. Igen sok tekintetben ezek a tanácsok már akkor igen későn érkeznek! Jól mondja Széchenyi, hogy a helytelen életmódról bármely pillanatban le lehet szokni s igen szépen bizonyítja Payot,* hogy az egészséges életmód nem kerül több időbe a károsnál, de ennek nagyobb korban való felfogására mindaddig nem lehet csak valószínűséggel is, nem-hogy bizonyossággal számítanunk, a míg a viszonyok miatt az emberi

* I. m. 192.

akarat nevelésének a szükségét vastag könyvekben kell bizonyítani. A szokás elhagyására erős akarat s következetesség szükséges, néha nem is elég. Igaz különben, példák mutatják, hogy az egészségtan tanítása is nagyon különböző eredményű az illető orvos személyisége szerint.

Még ha várhatnánk is hasznót az egészségtan középiskolai tanításából, nemcsak nálunk, de szinte egész Európában ellene szól itt külön tantárgyul kitűzésének a tanulóknak órákkal való túlterhelése. A középiskolában egy óra szaporulat is sok. Az órák nagy számát alig lehet az órarendbe kellően beilleszteni s már is jórészt le kell tennünk arról, hogy az órarend minden osztályban pädagogiai szempontból kielégítő legyen. Az egészségtan ezért így mindig teher lesz, még pedig nem csupán a tanulók, hanem a tanári kar szemében is. Ezért ennek a középiskola felső osztályaiban mint külön tárgynak nincsen igazolt helye. Oda utalja egész hivatása, a hova Széchenyi talán nem részletes meggondolás alapján, hanem részben ösztönszerűen, főképen pedig az egész nemzetre való kiterjesztés kedvéért kitűzte: az ifjúság tavaszkorába, az iskolai tanítás legalsó fokára.* Ott is meggondolni való, hogy nem okosabb-e az egészségre tartozó minden ismeretet alkalmoszerűnek közölni a gyermekekkel s csak röviden foglalni össze végül az egészet, semmint akármilyen okos rendeletekkel külön tantárgynak kijelölve egyszerűen a számadatokat szaporítanunk. A mint az anyanyelv helyes használására minden tanárnak ügyelnie kell s az erkölcsi elveket mindenkitől hallania kellene, igazabban mindenkin látnia kellene a tanulónak, a kinek csak végzetet tanítványául rendelte, ép úgy nyújthat a középiskola minden más iskolával együtt tökéletes útmutatást a helyes életmódra, ha a tanulók előtt *tan*-nak nem tünteti is fel.

Széchenyinek az a nézete tehát, hogy a testi nevelés sikere, az önismeret előmozdítása, a test és szellem egyensúlya érdekében egészségtant kell tanítani az iskolában, nem azért kapja meg a figyelmünket, mert eddig ismeretlen tantárgyat akar bevinni az iskolába, hanem az igazolja az ezzel ilyen bőven való foglalkozást, hogy e valóban alapul szolgáló feltétel megteremtésén a mai viszonyok szerint és Széchenyi szellemében gondolkozva a ma követettél nem egészen egyező útra juthatunk. A kérdés részletes és rendszeres fejtegetése feladatunk körébe nem tartozik. Tovább fejlesztése szükséges; a tanító (és tanár)-nevelést nem lehet újítani a nélkül, hogy az egészségügyre az eddiginél

* Janke és Burgerstein und Netolitzky i. m. a kérdés történetére, az egészségtannak a tantárgyak között való helyzetére és tanítása módjára nagyon sok érdekes megjegyzést tesznek.

nagyobb gondot ne fordítsanak. Mindebben Széchenyinek a hátraható intézkedésektől irtózó, a megelőző, előreható cselekvéseket pártoló szelleme bátran lehet irányadó.

Ebből a szellemből ered az egyetlen részletesen tárgyalt egészségügyi részletkérdésben elfoglalt álláspontja is: szeretné megelőzni a nemi étellel járható bajokat. Naplójában bőven beszél erről s e kérdésben is olyan utat választott, a mely az emberek természetes önzése, élvezetvágya révén vezet a célhoz; ha reá volna bízva, bizalmat keltve maga iránt, a mértékletességre azzal venné rá a tanítványát, hogy a kicsapongás kárát s ezzel szemben a mérsékelt élet hasznát tüntetné fel, illetőleg megértetné vele, hogy ha kezdetben nagyon is átengedi magát az ilyen élvezeteknek, rövid idő alatt majd képtelenné válik a gyönyörűségek mérsékelt élvezésére is. Ezt a felfogást ki lehetne magyaráznunk Széchenyinek abból a gondolatából, hogy minden dologban a legbiztosabb módot kell választani, azt is megengedhetjük, hogy olyan beszédnek az egyszerű tiltásnál nagyobb a hatása, de bizonyosnak látszik, hogy ez a hatás nagyon fogyatékos lenne, mert az illetőnek megint csak az akarat erejéhez kellene fordulnia a leszokás és megtartóztatás végett. Az akarat pedig a bármilyen gyönyörűségre való vágyon nem igen szokott a serdülő ifjakban diadalmaskodni. Azonban bármilyen nagy volna is a hatás, ezt magát örömmel fogadnók, de a felfogást mégsem helyeselhetjük, mert az egész kérdést alacsony fokon tünteti fel s akár a helyesen értett egyéniség, akár az ezzel egyező közösség szempontjából tévesen ítéli meg: az egyéni érdek mindent egyébre való tekintet nélkül akarja védelmezni. Ez ellen ugyan nem volna kifogásunk, ha ez az ügy csupán egy-egy ember ügye volna. Minthogy azonban az erre vonatkozó helyes felfogás elterjedése az egyes emberen túlmenő jelentőségű, mert a faj fenmaradása függ tőle, ezért a serdülők tájékoztatásának nem szabad e kérdésben a legalacsonyabb, bűnösen önző, káros és később le nem gyógyítható felfogást juttatni az ifjakba.

Sajátságos jelenség, hogy egészen az utóbbi időig mindig a megelőző baj gyógyítása adott gondot a gondolkozóknak; ilyen irányú hibákat csak büntetni, szidni tudott az iskola, de általában nem gondoskodott arról, hogy ennek az ifjak felfogása szerint elfogadható módon elejét vegye. A míg a következő bajokkal rémítik őket, néhány szerencsés túlzottan, szófogadón vagy gyáván kívül a többi a mesteresleges óvszereket keresi s ilyen tekintetben a Széchenyi említette bizalom legfeljebb erre vonatkozó tanácsokat és orvosszereket kér majd az öregebbtől. Pedig a nevelésnek nem feladata a bajból való kimentés; a baj megelőzése a fő. Mivel pedig a kitűzött eszményből hallgatagon úgyszint engednünk kell szinte lépten-nyomon, lehetetlen dolog a cél

a lehető legmélyebb fokra tűznünk ki, a honnan már csak bukni lehet, nem pedig egy lépcsővel lejjebb szállani.

Ezért Széchenyi jelentőségét itt abban látjuk, hogy e kérdés nagy fontosságát felismerte és hogy a bajokat megelőző intézkedést akart tenni: felvilágosítás útján tartotta lehetőknek a helyes életmód előidézését.

Igaz, hogy nem nyilvánosan beszélt erről, csak naplójában. Kiadott műveiben erre nem is kerülhetett a sor másutt, mint az *Önismertetben*, a mely bőven és érdekesen tárgyalja a kérdésnek a folytatását, t. i. hogy szabad-e a magokat ily módon tönkretetteknék házasságra lépniök. Épen e ponton tűnik ki e tekintetben a nevelés szüksége és jelentősége, itt jelentkezik a nemzetre és emberiségre való vonatkozása teljes lényegében, bár az egyéni munkabírás és társadalmi kölcsönhatás terén már előbb is feltűnik. Széchenyi előtt is fel kellett tűnnie, különben nem került volna naplójába a véleménye s ha e bajt nem látja, bizonyos, hogy nem kezdett volna a megelőzésén gondolkodni.

Kétségtelen, hogy ez a baj ma igen nagy. Azt sem tagadhatjuk, hogy ez a kérdés a legfogósabb: nehezen lehet benne eredményt remélni, nehezen lehet a baj elterjedtségén változtatni, mert egységes gondolkodás kellene ebben is. Valameddig az ifjúság eltérő véleményeket hall s egymással ellentétes tetteket lát különböző embereknél, az esetek legnagyobb részében azok példáját követi, a kik nem a vágyaival, kedvteléseivel ellenkező útra viszik. Épen ezért nincs kilátás itt eredményre, de épen ezért kell késedelem nélkül erélyesen fogni e téren is a neveléshez, mert csak az újabb nemzedék felfogásának más irányba terelése változtathatja meg a mai viszonyokat. Tévedés azért titokban beszélni csak az ilyesmiről. Kényes a kérdés, rossz hatása lehet a tárgyalásának épen azokra, kikre hatnia kellene. Azért kell megválasztani a módot nagy körültekintéssel. Nagy igaza van Széchenyinek abban, hogy nem utólag kell korholnunk, de jó előre útbaigazítanunk az ifjúságot. Ha itt most csak az egyik nemről szólunk, a melyik e tekintetben több aggodalomra ad okot: a fiúk nevelésében a nemi életről való tájékoztatásnak helyet kell találnia. De nem úgy, a mint Széchenyi írja.

Mind az, a mi a fejlődő értelmet és szívet befolyásolhatja, egy vagy más alakban tárgya az iskolai nevelésnek. A mi annak a rendszerén kívül esik, nem mindég illeszkedik hatás tekintetében az iskola meghatározta keretbe. A mi ezzel ellenkezőnek látszik vagy abból épen hiányzik, annak vagy romboló vagy legalább is kellemetlen hatása van az iskola munkájára. A faj fentartására vonatkozó közlésektől ma határozottan fázósan óvakodik az iskola, átengedi e tekin-

tetben tanítványait az életnek, mert a szülők sem igen találják meg e tájékoztatásra a kellő alkalmat. A hatás ismeretes: a serdülők csak valami bizonytalan, de nagy gyönyörűséget adó élvezetnek képzelik, a miről teljességgel óvhatatlan, hogy ne halljanak. Ezt a hitöket erősíti szüleik, tanítóik folytonos titkolózása. Nagy szerencse, ha némelyiket a gyávaság megőrzi, mert egyéb körülmény ugyan nagyon ritkán szerepel kezdetben, a míg az erkölcsi érzék a gyermekben csak ösztönszerű, de a természetes félenkséggel közösen mégis megerősíti annyira, hogy tapasztaltabb, társai gúnyjait kiállhatja. Feltétlenül szükséges, hogy abban a korban, mikor az ifjak képzeletét ez az ismeretlen valami leginkább foglalkoztatja, olyanoktól nyerjenek az el nem tagadható, természetes ösztön céljai felől felvilágosítást, kiknek a szavát komolyan meghallgatni megszokták. Legtermészetesebb — ezt szokás mondani — hogy e munkát a szülők végezzék. *Felméri* nem engedné, hogy a szülők ezt a komoly tisztet a tanítókra vagy a nevelőkre hárítsák, mert első sorban ők magok felelősek gyermekeik erkölcsiségéért; csak akkor következnek a tanító vagy nevelő, ha a szülők ezt a főbenjáró kötelességet könnyelműségből vagy bármely más okból nem teljesítenék.* Bizonyára a szülők szerepe e kérdésben a legfontosabb. Csakhogy akár általános szempontból, akár a mai viszonyok szerint nézzük is a dolgot, a szülők erre általában nem alkalmasak. Az iskolának kell itt magára vennie eddig elmulasztott kötelességét, hogy beilleszsze ezt is abba a nagy körbe, melyben szinte a világ és az emberi élet képét tárja a növendék elé. Még pedig az iskolának olyan fokon kell ezt is végeznie, a melyen meghallja ezt a szót mindenki; nem csak egyik vagy másik rétege a népnek. A középiskolában, illetőleg az ismétlődő népiskolában van ennek helye. Az életet is nem szóval, de a valóságban például mutató tanító és tanár szava segíthet itt legtöbbet. Nem kezdenénk természetesen külön tanítást e tekintetben, e kitűzött céllal, hanem beolvasztanók az itt szükséges megjegyzéseket a természetrajzi oktatásba. A magasabb, nemzeti, faji tekintetet kell első helyre emelni, az egyest illető vonatkozások mellékesek. Ha ez ösztön rendeltetését tisztán ismerik — burkolt beszédek csak rontanak — akkor lehet reménységünk Széchenyi kívánságának teljesülésére, akkor mondhatjuk a serdülő ifjúnak: tudod feladatodat, becsüld meg magadnak s másoknak lelkét is, de testét is!

Sajnos, e kérdést talán még az egészségügy többi részénél is inkább az orvosokra tolja a közvélemény. Azonban világért sem okulást, hanem büntetlen élvezetre való biztosítékot keres náluk. Pedig ez nem is egészségügyi kérdés főképen, hanem létkérdése a nemzet-

* *Felméri*, i. m. 247.

nek. Az erkölcsi érzék fejlődése a test erkölcsi tisztaságát is előmozdítja.

Széchenyi a tanácsadáson, felvilágosításon kívül testgyakorlással akarja elejét venni a bajnak. Általánosan elismert eszköz. Az életerőnek másfelé felhasználása nem enged alkalmat helytelen életmódra. Minden erősebb izommunkának megvan az a nagyon üdvös következménye, hogy a nemi ösztön felébredését hátráltatja.¹

*

A testi nevelésre tartozó nézeteiben Széchenyi a mai viszonyok között is sok aggodalmat és tévovázást okozó kérdéseket érint. Maga a test nevelése nem lehet többé vita tárgya. Mődjá azonban kétséges. Megindultunk egy úton, remélhetően nem visz a Széchenyi elítélte egyoldalú erőfejlesztéshez. Félő, hogy a kedvet sem teszi általánossá. A játékok egészséges rendszere ezen majd segíthet.

Az egészségtan tanításáról még sokat beszélnek ezután, mert nálunk ez még csak most hatol be általánosan a nép rétegébe, most igazítva el jól ennek a tanítását, még ezután látszik meg csak az eredmény.

A nemi élet dolgában való tájékoztatás, felvilágosítás — vagy bárhogyan nevezzük is — aligha valósít egyhamar a sok reményből csak valamit is, akármilyen hamar kezdünk hozzá. Mindnyájan látjuk a változás akadályait, melyeket némely erről tanakodó egymás mellé rak s a laza társadalmi felfogást még nem tartjuk olyan nagy bajnak, mint a mi ezt főképen előidézte és javítani nem engedi: «A kor irodalmának mondhatjuk nagyobb része, a nemi élet dicsőítése.»² Voltaképpen lealázása; az eredménye legalább minden bizonynyal az. Senki sem hitegeti magát valami fényes eredménnyel ezen a téren, de azt a hitet sem veheti el tőlünk senki, hogy a javításra szükség van. Először csak egy iskola tegye meg a magáét egy nemzedék felnevelése közben, a következővel bizonyára könnyebben boldogul. A kizárás a már hibázót talán-talán észretéríti, de aligha győzi meg teljesen a hiba lényegéről. Társait pedig csak nagyobb óvatosságra serkent. Mindez csak erősíti bennünk Széchenyi eljárásának alapjában való helyeslését, de azt is igazolja, hogy az idejében való tájékoztatásnak nem szabad kitanításnak lennie, hanem az általános erkölcsi érzék erősítésére kell irányulnia: találnia kell az iskolának olyan alkalmat, illetőleg meg kell ragadnia az önként kínálkozó természetrajzi oktatást, hogy az emberi faj fenmaradása módját és feltételeit a tanulókkal megértesse.

¹ Imre József i. h. 187.

² Payot i. m. 242.

E baj «a művelt ifjak között bizonyosan csökkenne, ha idejében felvilágosítanák őket; a hamis álszemérem, mely e dolgokról hallani sem akar, nem tűntetheti el a föld színéről a tényeket.»¹

Széchenyi felfogása e tekintetben előbb jár, mint ama nevelőké, a kik egyszerű tiltással² s utólagosan gyógyító vagy épen csak büntető eszközökkel megelégszenek.³

Minden gondolata egy célra irányul: fajunk megtartására és nemesítésére, testi s lelki szebbítésére. Ez megadja tetteihez, eszméihez a szükséges magyarázatot, a testi nevelés feladatát, egyéni és nemzeti fontosságát meg jellemzik e szavai (Önismeret 257): «Egészségtől viruló egyénnél csak az egészséges család, ennél az egészséges község gyönyörűbb; az egészséges nemzet mennyekbe ragadó tünnémény! Egészségre kell törekednie minden jobb embernek magára és másokra nézve».

IMRE SÁNDOR.

A KISÉRLETI PSYCHOLOGIA A PÆDAGOGIA SZOLGÁLATÁBAN.

Az alábbiakban egy aránylag újabb tudományterületről szeretnénk általánosan tájékoztató ismeretet nyújtani, amelyet még alig ismernek nálunk. Nem is csoda. Hiszen maga ez az új psychologia, mely már ép oly tapasztalati, kísérleti tudomány, akár csak a physika vagy akár a chemia, mondom, maga ez az új psychologia sem olyan régi. A tovaröppent XIX. századnak úgyszólván csak utolsó évtizedei alkották meg ezt az új psychológiát, de onnan kezdve aztán hihetetlen gazdag fejlődésnek indult s ma már rengeteg nagy az a tapasztalati anyag, a mit az emberi megismerés e téren is felhalmozott.

A régi psychologia *deductiv* tudomány volt: általános tételekből akarta levezetni a psychologiai jelenségeket. Már pedig az emberi tudás minden területén ismereteinket inductióval szerezzük, így nyerjük csak az általános tételeket és csak ezekből deducálhatunk aztán

¹ Burgerstein und Netolitzky i. m. 750.

² Szilasy i. m. I. 56—60.

³ Rousseau és Széchenyi között egyezés van az óvoszerekben. R. szerint (Emil id. ford. 621) a fiatal embernek vagy szeretnie kell, vagy fajtalanzkodnia; Sz. úgy szeretné intézni az ifjak dolgát, hogy szeressenek bele igazán valakibe, a ki «difficile Schönheit». (Napló III. 4., 51.) Ugyancsak a tiszta szeretetet említi fel dr. Fritz Schultze, Über geschlechtliche Sittlichkeit. Leipzig 1898.